

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

КАТЕДРА „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ“

ГЕОРГИ БЛАГОЕВ КАНЕВ

МОНАШЕСТВО И МОНАШЕСКА КУЛТУРА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (XI – XIV В.)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане

на образователна и научна степен “доктор”

Научен ръководител:

проф. д-р Милияна КАЙМАКАМОВА

Рецензенти:

ПРОФ. Д.И.Н. ПЕТЪР АНГЕЛОВ

ДОЦ. Д-Р РОСИНА КОСТОВА

СОФИЯ

2014

Дисертацията се състои от Въведение, три глави (I - *Източноправославното монашество – същност, поява и развитие на монашеството до началото на XI в.*; II - *Монашество и манастирска култура по българските земи през периода XI – XIV в.*; III - *Прояви на монашеската духовна култура: литературата, богослужението (св. Литургия) и иконописата (с поглед към Средновековна България XI – XIV в.)*), Заключение, три приложения, библиография и списък на употребените съкращения в общ размер от 399 стандартни машинописни страници.

Въведението (с. 3 - 20) представя целта, методиката, хронологическия обхват на изследването, и се представят достиженията на предходните научни дирения.

Цел на изследването.

Целта на изследването е определяне същността на монашеската култура. Положени са усилия да се открие иманентната сърцевина на монашеството, от характеристиките, които наслагва влиянието на конкретните общественно-исторически условия. Наред с анализа на монашеството се издирват сферите, в които същността на монашеската култура най-ясно се откроява и се търсят проявленията им в условията на средновековните български земи от XI – XIV в.

Преследваната цел поставя като необходимост изследване и разбиране на източноправославното монашество през призмата или през „очите” на зародилото го Източно православие. Търси се отговор на въпроса – механично привнесен ли е аскетизма в християнската среда или корените му трябва да се търсят в лоното на самото християнство. Такъв стремеж неминуемо изисква запознаване с учението и догматиката на източноправославната вяра. На второ място е необходим анализ на духовната култура на населението от Средните векове. Това налага добро познаване на първо място на литературата - най-вече църковно-богослужебна и богословска - от епохата и особено на домашните литературни паметници.

Методи на изследване.

Анализът на източноправославната монашеска култура се извършва в светлината на интердисциплинарен подход. Характерният за историческия метод стремеж към изследване на обекта от различни гледни точки благоприятства подобно усилие. Посредством историко-сравнителен анализ се установяват различията между

аскетизма според гръко-римските вярвания, будизма, юдаизма и в светлината на християнството. Историко-типологичният и историко-систематичният метод позволяват открояване водещата нишка на монашеската култура – нейната иманентна същност и анализирането ѝ в конкретните исторически условия. С оглед на преследваните цели и задачи е наложително широкото привличане на заключения от областта на религиознанието, богословието, филологията други клонове на хуманитарната наука. Особен акцент се поставя върху богословието и религиознанието. Първият от двата хуманитарни клона позволяват монашеството да бъде разгледано на фона на неговите религиозни вътрешни мотиви, поставени в контекста на цялостната православна визия за Бога, света и човека. Достиженията от областта на религиознанието имат особено непосредствено отношение към избраната методика. Някои от изследователите на религиозните феномени посочват, че хуманитаристите, и в частност историците на религията, много често анализират религиозните вярвания в светлината на изкуствено привнесени модерни философско-научни концепции. Последните десетилетия ознаменуват начални усилия да се превъзмогне отрицателното отношение към религията като най-вече ограничение и носител на нереална представа за действителността, което се оформя от Ренесанса до Просвещението. Заключения от областите на антропологията, социологията, психологията и други клонове на хуманитаристиката представят религиозните убеждения като фактор с редица функции – мирогледно-философски, научно-познавателни, социално-нормативни, етноинтегративни, педагого-психологически. В тази връзка се полагат начини външният метод на обяснението да се съчетае с вътрешния метод на разбиране, което предполага участие в религиозния опит – вътрешния опит на всяка религия. Отношение към този въпрос има и обективното обстоятелство за бързия напредък сред областите във връзка с историята на религиите, което превръща повечето специалисти в добри познавачи на предимно едно вероизповедание. Тези възгледи в религиоведението се оформят постепенно посредством заключенията на изследователи и теолози като Е. Габелиери, Ж. Грейш, Р. Ото, П. Рикьор, К. Пранди и др. Представител на посочения метод сред българските специалисти е философът и културолог К. Янакиев. Вътрешният метод на разбиране е положено усилие да бъде приложен и към настоящото изследване. Той позволява по-уверени заключения относно мястото на религиозността в развитието на обществата, непосредствено запознаване с източноправославната култура в теоретичен и практически аспект, докосване до механизмите на приемственост във вековната

традиция на Източната Църква и по-пълно реставриране религиозните представи на средновековния източноправославен човек.

Хронологическа рамка на дисертационния труд.

Хронологическата рамка на дисертационния труд, която обхваща периода XI - XIV в. се мотивира от няколко фактора. На първо място е вниманието, което учените са обърнали на периода IX – X в. Свързан с християнизацията на България и бурен културен подем, той е многократно анализиран в различни аспекти, които никога не подминават монашеството като феномен. В допълнение съвсем наскоро в серия изследвания Р. Костова разглежда редица проблеми, които обобщава в защитена от нея дисертация към Централноевропейския университет в Будапеща. В резултат от нейните усилия, а по-късно и тези на Б. Николова, се повдигна въпросът за действителния характер на редица от комплексите, които доскоро се смятаха за манастирски в Плиска и особено във Велики Преслав. Именно тези комплекси – около Кръглата църква, в местностите Патлейна и Тузлалъка - впечатляват като производствени центрове на костни изделия, цветна металургия, стъкло и особено на прочутата рисувана преславска керамика. Те имат характера и на образователни институции, поради наличието на археологически материал, който подсказва за функционирането на училища. Дискусията е в своя начален етап, което затруднява нейното вметване в едно обобщаващо и насочващо щрихиране. Периодът на Втората българска държава не е подминат от изследователите, но тяхното внимание е насочено най-вече върху общокултурните, книжовните и социално-икономически функции на манастирите, което не изчерпва сферата на тяхното проучване.

Наред с това християнският период на Първата българска държава се характеризира с поява, разцвет и с първите кризисни прояви в средите на монашеството. Включването на българските земи в състава на Византийската империя съвпада с курс, който без да бъде налаган централно, се характеризира със затягане на манастирската институция и утвърждаване на иночеството. Началото на XI в. ознаменува нов етап от съществуването на българското монашество, което вече непосредствено чувства върху себе си византийското влияние. През периода до края на XII в. варварските нашествия, борбите с ересите и кръстоносните походи способстват за изграждане на един общ духовен православен фронт срещу инославните течения, който намира израз в историко-апокалиптичните съчинения и антилатинските трактати

от епохата, и се осъществява с активното участие на манастирските центрове. През този период се подвизават трима от четиримата известни български отшелници, с които се свързва особения жанр на т. нар. *народно житие* - св. Прохор Пшински, св. Гавриил Лесновски и св. Йоаким Осоговски. Пак по това време се осъществява окончателното изместване на Азматичния (песенен) устав от манастирските устави и по-конкретно от Студийския устав по българските земи. В рамките на този период на Атонския полуостров се утвърждава българският манастир *Св. Георги Зограф*. Създават се предпоставките за бъдещото духовно обединение в лоното на Исихазма, с което се свързват унификацията в книжнината и богослужението на източноправославните християни, чийто апогей настъпва от втората четвърт на XIV в. В този процес е налице активното участие, и в някои отношения водещо, на българските манастири. Като се имат предвид тези особености и поставените цели, е избран и хронологическият период на изследването.

Историографски преглед.

Във връзка със средновековното българско монашество е натрупана обемна литература. Различни страни на монашеската култура са подробно разглеждани – мисионерска дейност, архитектурно-художествена стойност на манастирите, книжовна и стопанска дейност, причини за замонашване, образователно дело. Монашеството и манастирските центрове получават безапелационно признание като мисионерски гнезда, като инкубатори на българско по народност духовенство, като средища за създаване и разпространение на славянска книжнина, като фактори за укрепление на народностното и религиозно съзнание на населението, като художествено-архитектурно наследство от българските земи и като стопански единици с голямо значение.

Като обща характеристика на изследванията до настоящия момент се откроява подценяване на духовно-религиозната същност на монашеството. Тази насока се заражда у първите изследователи на монашеското дело и независимо, че признава неговата роля като народоукрепващ фактор, се превръща в устойчива черта на изследванията и до днес. Тенденцията, която се откроява е под по-широкото понятие *църковно-манастирска култура* да се разбират най-вече проявленията, които характеризират живота на църковните служители, монасите и миряните по нравствено-църковните правила и в битово отношение, църковната литература и

книгопроизводство, църковното изкуство, богослужение и др. Манастирът се разглежда като културен посредник между високата култура на образованите среди и низовата култура на обикновеното население. Под по-тясното понятие *манастирска култура* се разглежда съвкупността от манастирски и енорийски живот, преплетени чрез богослужение, обредна празничност, култа към светиите и техните мощи, народния фолклор във връзка с християнските представи и пр. Духовно-религиозната същност на монашеството остава в сянка или бива слабо щрихирана. Обяснимо изключение представляват богословските среди. По правило историците привличат бегло богословски заключения или не го правят.

Изворовата база, върху която е изградено изследването е сравнително разнородна. Основно градиво съставляват домашните литературни паметници. На първо място трябва да се посочат житията и похвалните слова, които илюстрират почитта, с която се покриват съвършените християни. Като допълнително свидетелство за трансформациите на тази почит сред низините от народа служат апокрифите, които намират разпространение в различни смесени сборници. Изключително важно градиво са царските дарствени манастирски грамоти, които засвидетелствуват недвусмисленото положение на царската власт като крепител на манастирското дело. Допълнителна информация се привлича от някои полемични произведения, множество първични приписки по книжовни паметници и богослужебни произведения, които показват отношението към аскетичния християнски духовен подвиг.

Чуждият изворов материал може да се разпреди в две големи части. На първо място това за паметниците на Св. Предание. Към тях спадат Св. Писание, творбите на св. Отци, св. писатели и подвижници на благочестието. Особено място заемат тълкуванията на Св. Писание от св. Йоан Златоуст и бл. Теофилакт Охридски, както и монашески произведения като *Лествица* и *Църковни слова*.

Отделно трябва да се поставят свидетелствата на късноантичните писатели и историци, привлечените византийски автори, някои надписи и други отделни паметници като например *Катарския требник*. С особено важност изпъкват свидетелствата от византийски произход във връзка с методиката на еретиците богомили. Този изворов материал разкрива важни обстоятелства и факти от историята на монашеството и дава важни щрихи върху отношението на населението към аскетичния християнски подвиг. Опитът за обобщаващ поглед върху монашеската

култура не благоприятства, с редки изключения, тясната употреба на историко-генетичния метод при употребата на изворовия материал.

Основни понятия.

Положени са усилия неясният понятиен апарат да бъде обяснен. Понятията, които имат отношение непосредствено към монашеството (*аскетизъм, идиоритмия* и др.) биват обяснявани кратко в самия текст с цел четивност и избягване неподходящи нахвървания. Редица понятия от сферата на богослужението (триод, Херувимска песен и др.) са обяснени в Речник – Приложение №1 след основния текст на дисертацията. Относно изследвания обект като основни и взаимозаменяеми понятия се употребяват термините: *монах, монахиня, монашество – инок, инокиня, иночество* (понятието възхожда към древнославянската дума инъ – един, единствен и е синоним на монах – от гр. език със значение – сам, единствен) – *подвижник – подвижничество* (със значение на човек, който се подвизава в аскетическа борба).

Първа глава, *Източноправославното монашество – същност, поява и развитие на монашеството до началото на XI в.* (с. 21 - 78), има въвеждащ характер, но наред с това поставя първата от изброените цели – открояване същността на монашеската култура. Състои от две части. В първата, озаглавена *Източноправославното монашество като част от източноправославната традиция* (с. 21 - 49), на първо място се разглежда въпросът за аскетизма (от гр. ἄσκησις (askeo)/ ἄσκησις (askesis) със значение на старателна работа над груб, суров материал, който не се поддава на бърза обработка). Първи философи от Стоическата школа употребяват понятието в смисъл на упражнение в добродетел и въздържание. От древногръцкия произход на думата е видно, че въздържателният или аскетичен начин на живот като тип поведение е познат преди появата на Христовата религия. Наличието на аскетични практики в гръко-римския свят, при будизма, сред юдеите и в християнството налагат извършването на кратък сравнителен анализ. Установява се, че аскетичните усилия сред различните религиозни вярвания едновременно имат обща основа като универсално средство за самовъзпитание, но същевременно подлежат на класификация относно мотивите и преследваните цели. Така например, при юдеите и в гръко-римския свят е разпространен аскетизъм, чиито цели преследват ритуално значение като постигане и поддържане нужната чистота, необходима за религиозното служение. В

изследвания от най-ново време авторитетни учени, като анализират външни прилики, твърдят, че християнството заимства своя аскетизъм от школи като тези на философите циници (презрение към света и стремеж към независимост), стоици (стремеж към мир и спокойствие), неоплатоници (аскетичен подвиг) и орфическите мистерии (пречистване на душата) и др. Прецизният преглед обаче разкрива, наред с приликите, и сериозни различия в осмислянето на аскетичното усилие. Християнството, както изследователите са единодушни, възприема много от античното културно наследство, но го преработва и употребява средствата му, за да изрази своето учение. Последното не е синкретичен продукт, реплика на античното наследство, а нова представа за света, цялостно ново светоусещане, което води до кардиналните промени между Античната и Средновековната епоха. В тази връзка, някои изследователи смятат, че не античното наследство абсорбира и преработва християнството, а обратното – античното наследство се християнизира и преработва.

Прави впечатление източната будистка практика на аскетизъм, която цели абстрахиране и отчуждаване на човешкото същество от всичко като път за избягване на страданията. При този случай се наблюдава песимистично отношение към живота, който е представен като постоянен извор на болка. В отличие от тези схващания древните елини и юдеите възприемат умереният живот като средство за придобиване и усъвършенстване в добродетели, които подобряват и задават смисъл на живота в своеобразен прогрес. За древните гърци, които нямат историческо съзнание в истинския смисъл на думата, добродетелите са част от доброто и благото, иманентно заложено в гигантския и циклично преобновяващ се организъм на света. Юдейската традиция и по-късно християнската задава историческо линейно мислене, което може да се окачестви най-общо като пътя или историята на човешкото спасение. В хода на тази история добродетелите заемат изключително място като богоугодни, изхождащи от Бога и изначално заложени в човешката природа. Тази функция на добродетелите се долавя в старозаветния период, но получава своето пълно разкриване едва в новозаветния. Именно в християнския път към Спасението, което представят особено новозаветните книги, се крие основополагащото значение на аскетичното усилие за Христовите последователи, в частност за разглежданите източноправославни християни и сред тях – за монасите. Мотивите на последните са съответно в тясна връзка с православната догматика, която се разкрива в православните Св. Предание и Св. Писание, и която осветлява аскетизма като постоянен начин на живот, без който

спасението на душата (*обожение* или съпребиваване с Бога по Божия благодат) е невъзможно. Отдадеността на аскетичния подвиг зависи от силите и волята на отделния християнин. Добра илюстрация тази констатация получава в притчата за Сеяча (Христос). Посявайки семето на словото Си в човешките сърца, Господ посочва, че поради житейски грижи, непостоянство, коравосърдечие и др., хората приемат „семената” нееднакво. Но показателно е, че онези, които ги приемат като добра почва дават плод класове – едни със сто, други с шестдесет, трети с тридесет зърна, като всички са скъпи и угодни Богу. (Мат. 13:1-9; 18-23; Марк, 4:1-20 и срв. Лука, 8:4-15; Цитатите на Св. Писание са по изданието на Св. Синод на БПЦ - Книгите на Свещеното Писание на Вехтия и Новия Завет, С., 1992). Всички опити на вярващите да култивират в себе си добри привички и да изкоренят лоши навици представляват всъщност аскеза, на която отдават своя живот иноците. Достига се до констатацията, че монасите са онези сред християните, които желаят да бъдат съвършени в стъпките на вярата. Особено показателен в това отношение е разказът за разговора между Иисус и богатия млад мъж. На въпроса какво да стори, за да заслужи живот вечен, младежът получава отговор да опази заповедите. След това му се посочва, че това са същите заповеди, които получава навремето св. пророк Моисей. Богатият мъж отбелязва, че това той е изпълнил и изпълнява и тогава Христос му отговоря: „Ако искаш да бъдеш съвършен, иди, продай имота си, и раздай на сиромаси; и ще имаш съкровище на небето; па дойди и върви след мене.” (Мат. 19:16 - 21). Именно чувайки този стих от Св. Писание, приеманият за основоположник на монашеството – св. Антоний Велики - решава да поеме своя подвижнически подвиг в пустинята.

Важна особеност е, че този призив за съвършенство е отправен всъщност към всички християни: „И тъй, бъдете съвършени, както е съвършен и Небесният ваш Отец» (Мат. 5:48). Сред призивите към съвършенство християни, всекиму според възможностите, монасите приемат призива с всички свои сили и с цялото си дръзновение. Устремени към съвършенство, те всъщност се устремяват към святост: „Освещавайте се и бъдете свети, защото Аз Съм Господ (свет) Бог ваш” (Лев. 20:7) и „Но по примера на призовалия вас Светия, и вие сами бъдете свети във всички постъпки, защото писано е, „бъдете свети, защото Аз съм свет” (I Петр 1:15 - 16). В Новия Завет могат да се намерят места, където понятието „светии” се употребява като синоним на „християни”, както и места, където отразява определени Божии люде, като например пророците или хора със свещенически сан. От посоченото се заключава, че в

православното богословие *обожението* се определя още с понятията *съвършенство* и *светост*, постигати според мярата на всеки по благодат и са крайният стремеж на всички вярващи. Достига се до констатацията, че монасите са онези сред християните, които желаят да бъдат съвършени в стъпките на вярата. Те представляват онази извадка от Христовите последователи, които въплъщават в себе си стремеж в най-пълна мяра да опазят Божиите заповеди. Християнското съвършенство или светостта се илюстрира като изискване към всеки християнин, което обаче иноците приемат с всички свои съзнателни сили. В тази връзка могат да се посочат думите на св. Йоан Лествичник: „Светлина за монасите са ангелите, а светлина за всички човеци – монашеския живот; и поради това нека монасите се подвизават да бъдат добър пример във всичко; ние никому с нищо не туряме препънка, ни с дела, ни с думи (2 Кор. 6:3). Но ако тая светлина е тъмнина, то другата тъмнина, т. е. ония, които са в света, колко ли повече се помрачава.” (Лествица, Слово 26)

Като основна задача пред християните и особено монасите се поставя борбата със страстите, които редица св. Отци и св. писатели детайлно разглеждат. В резултат Св. Предание рисува страстите като захранвани и реализирани във вид на дела (грехове) посредством помисли, които са постоянно навявани от бесовете в ума на хората. Православието наставлява в два пътя за борба със страстните внушения. Единият от тях въвежда подвижника в разговор и открита борба със страстите. Този път е изключително труден и се подема само от много добре подготвени духовно люде, които желаят, за да изследват характера на отделните помисли. При втория път подвижникът се подготвя да пресече страстния помисъл още при неговата поява. В Св. Предание начинът на проява на страстите се описва в следните стъпки: прилог – помисъл или образ на нещо в момента на появата му в ума, съчетаване – събеседване с помисъла, пленение – умът е пленен от помисъла, който започва да го води към дело, страст – помисълът е пленил ума и душата и извършването му на дело е станало навик. Монахът, който иска да отсече веднага даден помисъл трябва да го отхвърли веднага след появата на прилога, а монахът, който иска да влезе в сражение с помисъла го допуска до събеседване. Средства за победа в тази борба са аскетичните усилия – Божията помощ, призовавана чрез молитва, внимание над помислите и оттам над думите и делата, и омаломощаване на тялото като средство за намаляне силите на страстните влечения. Така чрез аскеза и молитвено призоваване на Божията помощ човек се преобразява. Св. Отци употребяват понятията *праксис* (от гр. *πρᾶξις* (praxis) -

деяние) и *теория* (θεωρία (theoria) – наблюдение, съзерцание), с които илюстрират делата и последствията от насочената към Бога свободна воля на човека и Божията освещаваща благодат. С второто понятие се обрисова състоянието на обожение и посредством него - на съзерцание, при което човек става богослов на Църквата, пред когото са открити дълбините Божии – такъв човек вижда нетварната Божия енергия и пребивава в Бога. Поради тази причина се достига се до важния извод, че монашеската култура – в своята сърцевина - е духовна култура – път на вътрешно себепретворяване към обожение с Божия помощ и по Божия благодат.

Важна черта в подвига на християнина е неговото съучастие в подвига на Исус, което отново намира своето най-пълно отражение в монашеството. чрез своите доброволни лишения и страдания и постоянно освещаване чрез аскеза и молитва. Може да се заключи, че монасите спасяват не само себе си, но участват активно в спасителния Божий план за света. Те страдат за свое собствено очистване и същевременно състрадалат и помагат на хората с дарените им от Бога харизми и молитвено застъпничество.

Във втората част от първа глава, *Начало и развитие на източноправославното монашество и проникването му на Балканския полуостров и в Българската държава* (с. 49 - 78), се проследява зараждането на иночеството, видовете монашеската организация и нейното разпространение по българските земи до началото на XI в. Установява се, че монашеството се съобразява с Църковните организационни принципи - не се противопоставя на клира, нито е вид социален антипод. Важният извод, че монаси стават онези християни, които желаят да посветят целия си живот на това да живеят според Христовите заповеди обяснява защо иноците в определен момент се отделят от обществото. Такова развитие се дължи на обстоятелството, че атмосферата в света затруднява отдаденото преследване целта на християнския живот – съвършенството (светостта). Рязкото увеличение на броя християни след 313 г., последвалата нравствена отпуснатост в населените места и вниманието, което най-ревностните християни започват да привличат принуждават първите монаси да побегнат в пустинята. Умножаването на иноците довежда до необходимостта от въвеждане на ред и организация, което провокира появата на монашеските общежития и устава. Разказите на светите отци пустинници от патериците не разкриват пренебрежение към църковните служби и тайнства, напротив, по правило отшелниците

по възможност се причестяват и изповядват – посещават близки църкви или са посещавани регулярно от свещеници.

Краткото проследяване историята на монашеската организация установява друга основна констатация - че обществото на свършените християни – иноците - поставено в по-голямото православно общество от редови християни миряни не може да остане и не остава незабелязано. Благодатните дарове, с които в *Деяния на светите апостоли* се разкрива, че Господ дарява угодниците Си – чудотворство, силна пред Бога молитва, прозорливост и др. оформят ореола на монаха. Тази представа се укрепва от делата и живота на редица свети подвижници начело със св. Антоний Велики, св. Пахомий Велики, св. Макарий Велики и много други. Животът и могъщият духовен авторитет на монасите скоро ги превръща в източник, който ражда гръбнака на източноправославното богословие – от техните среди излизат светите Отци на Църквата и нейните най-забележителни пастири. Монасите се превръщат в основни стожери срещу посегателства към вярата, попълват висшия клир и създават догматични, поучителни и богослужебни книжовни произведения. В дисертацията се излага важният извод, че всички тези особености са продукт на иманентната същност на монашеската духовно-православна култура, но не са нейна сърцевина. Монашеската култура, несъмнено обогатена от тях, би просъществувала и без тяхната поява. Въпреки това посоченият културен книжовно-духовен продукт на иночеството е в пряка връзка с духовния стремеж на монашеството, явява се произведен на този стремеж и обективно - в светлината на Св. Предание - е с богоугоден и боговдъхновен характер. Констатира се също, че монашеството, бидейки проява от сърцевината на Христовата религия, съпътства последната навсякъде, включително на Балканите и по-късно - в българската държава. Редом с иночеството, ако условията благоприятстват, се въвеждат и всички прояви, производни на духовно-православната същност на монашеската култура.

В същата част се посочва още, че сред българите монасите имат същата важна роля, както въобще във всички православни общества – те са мисионери, книжовници, пастири и учители. Спомагат за твърдо насаждане на новата вяра, скорошно въвеждане на славянско богослужение и дават голям принос за културния подем, който изживява страната в края на IX и началото на X в. В Българската държава се възприемат принципите на църковното управление, включително и тези, които касаят организацията на манастирите, а освен общежитийното монашество рано проникват идиоритмията и отшелничеството. Към момента на завладяването на страната от

византийците може да се констатира, че българите са до голяма степен християнизирани, а монашеството е възприето и утвърдено като естествена част от живота на Църквата. В следващите глави биват доразвивани и потвърждавани наблюденията за същността на монашеската култура.

Втора глава, Монашество и манастирска култура по българските земи през периода XI – XIV в. (с.79 - 238), се състои от три части. В първата, *Утвърждаване на източноправославната духовност в Средновековна България* (с. 79 – 115), се анализират основните фактори, които способстват за разпространението на монашеството по българските земи. Вниманието се спира най-вече върху най-важното, след подкрепата на държавната власт, условие за дълбоко насаждане на християнството – книжнината. Акцентът е поставен върху правовата, богослужебна и проповедническа литература, която влиза в най-широк контакт до населението чрез необходимостта от фундаментален правов ред, богослужението и проповедите на духовенството. Вниманието се спира върху внесените от Византия законови сводове и техните славянски преработки и компилации, житийната, агиографската книжнина, преводите на Св. Писание на славянски език и по-сбито върху останалата литературна продукция. Изхожда се от установената тясна връзка на Св. Писание и Св. Предание с появата на монашеството. Приема се становището, че без широко насаждане и дълбоко проникване на православно духовност, корените на православно монашество в българска среда биха били нестабилни. Литературният преглед извежда наблюдението, че православно духовна атмосфера по българските земи XI – XIV в. способства за развитие на манастирското дело и прониква дълбоко в тъканта на средновековните българи. Установява се, че мащабната книжовна дейност през периода на втората половина на IX и на X в. задава необходимата стабилна основа за успешно разпространяване и вкореняване на християнството. Следващите столетия от XI до XIV в. черпят от посятото, а внушенията на духовната литература от IX – X и XI – XIV в. остават в същността си едни и същи. Тяхното възприемане е от такова естество, че се наблюдава обземащо всички сфери на живота (законови норми, осмисляне на света, властта, добро и зло, начало, смисъл, ход и очакван край на историческото развитие) навлизане на християнските представи. Това довежда до чувство за единство и сплотеност от общата вяра сред народите от Православната общност, начело с Византийската империя, и намира израз в унификация на богослужението. Въпреки

политическите стълкновения между източноправославните народи това единство не бива накърнено, но постепенно се утвърждава.

Във втората част на втора глава, *Източноправославната духовност във връзка с монашеството като част от мирогледа на средновековния българин*, (с. 115 - 146), се разглеждат изворови известия, най-вече от домашната книжнина, които разкриват отношението на средновековните българи към монашеския подвиг. Установява се на първо място пълното възприемане на описаната в първа глава представа за инока. Свидетелства за това са текстовете за подстрижение на монаси, които се откриват сред т. нар. *Евангелия различни за всяка потреба*. Представяват стихове от Св. Писане, които се намират в българските ръкописни евангелия, запазени от периода XI – XIV в. и допълват мецеслова или се отнасят до частно богослужение – за дъжд, при болест, строеж на къща и др. Представа за значението на тези стихове дават познатите на средновековните българи тълкувания на св. Йоан Златоуст и бл. Теофилакт Охридски. Като друго много важно свидетелство е привлечено съдържанието на запазените от периода X – XIV в. чинопоследования за встъпване в монашество. Описаното в посочените два типа паметници разкриват есхатологическото мислене, характерно за християнството и особено иночеството. Настоящият живот има смисъл само като необходима стъпка – време за придобиване и утвърждаване в добродетели с Божия помощ и по Божия благодат – която предопределя бъдещото вечно състояние на душата. Подобно разбиране се открива отчетливо и в специфичните Народни жития (на св. Йоан Рилски, св. Гаврил Лесновски), за които се предполага, че са в тесен досег с битувашите сред населението легенди за светите подвижници. То намира отражение и в средновековните утешения при скръб по починал близък човек и дава своето въздействие и върху отношението към иночеството въобще.

На второ място се констатира, че в обхвата на българското средновековно общество паметниците (жития, похвални слова, полемически творби, грамоти, апокрифни произведения и др.) разкриват недвусмислен афинитет към аскетичния подвиг като към път за съприкосновение с Божественото. Обръща се внимание на методиката на еретиците богомили, чиито водачи разчитат на смирения, постнически, подвижнически вид, за да привличат към събеседване със себе си населението. Общият извод, който се откроява е, че писмените извори разкриват отношение на почит към подвижническия и респективно монашески начин на живот. Изведената същина на монашеската култура - духовна борба и стремеж към съвършенство - намира ново

потвърждение в разглежданите свидетелства. Установява се, че както във всички източноправославни общества, съвършеният християнин в българското средновековно общество е светия и като такъв той бива натоварен с отговорност и за останалите християни – най-вече в сферата на осветеното молитвено застъпничество.

В трета част, *Манастирите по българските земи (XI – XIV в.)* (с. 146 - 238), изведените констатации за важното място на монашеството в източноправославното средновековно общество и в частност сред българите през XI – XIV в. се потвърждават чрез облика на манастирската мрежа по българските земи. Обителите се разглеждат в два отделни параграфа – съответно *Манастирите по българските земи през XI – XII в.* (с. 146 - 175) и *Манастирите по българските земи през XIII – XIV в.* (с. 175 - 238). Всеки от параграфите е разделен на по три подпараграфа, озаглавени *Условия, при които се развива монашеството по българските земи*, съответно през XI – XII в. (с. 146 - 152) и XIII – XIV в. (с. 175 - 183), *Монашеството във Византия. Общи тенденции*, съответно през XI – XII в. (с. 153 – 162) и XIII – XIV в. (с. 183 - 190) и последен, трети, подпараграф, едноименен със заглавието на параграфа - *Манастирите по българските земи* през съответно XI – XII (с. 162 - 175) и XIII – XIV в. (с. 190 - 238).

В първите два подпараграфа към частите съответно за XI – XII и XIII – XIV в. вниманието се спира върху политико-религиозната среда, в която се гради мрежата от български манастири. Констатира се, че византийците приемат българите като единовен православен народ. Доводи в това отношение предлагат посветеното на светии от български произход агиографско и химнографско творчество на гръцки пастири и сановници като бл. Теофилакт Охридски и Георги Скилица. Византийската власт не се противопоставя на култовете към известните български отшелници през периода на XI – XII в. – св. Прохор Пшински, св. Гавриил Лесновски и св. Йоаким Осоговски, и според житията на светиите съдейства за утвърждаването им. От своя страна сред българите се чувства принадлежност към общото православно-духовно пространство, което рефлектира и в разпространяваните историко-апокалиптични съчинения и антилатинските трактати от епохата. Тези традиции биват продължени през XIII – XIV в. Те се откриват в условията, при които се гледа към евентуална църковна уния със Запада – с неприемане на догматически отстъпки.

Обобщено като елементи, които свидетелстват за духовно-религиозното единство в сферата на Византийската културна общност се посочват постепенната унификация на богослужението, активни книжовни връзки, всеобща почит към

православните светии и общата борба против инославни и еретични влияния. Посредством това се целидва илюстриране на условията, които превръщат манастирите в един от най-важните центрове на културния православен диалог.

Водещото място на Византийската империя в православния културен кръг и сравнителната оскъдност на изворовата във връзка със средновековна България прави необходим прегледа на монашеското дело във Византия. Най-вероятно характерното за Византийската империя положение е близко или дори почти идентично с положението на манастирите в българската държава. Установяват се силен афинитет към основаването на нови манастири и постъпването в тях. Мотивите за това се търсят основно в религиозността на епохата, но и във влиянието на социално-икономически фактори, които превръщат манастирите в места за бягство от суровата действителност. Обръща се внимание, че високият духовен авторитет на монашеството довежда до силно светско влияние, което има като резултат и западане на монашеската нравственост и особено прекомерно обогатяване на част от манастирите. Последното обстоятелство се корени в стремежа на обителите да осигурят и съхранят своите източници на приходи и издръжка. Породен от обективни нужди, този стремеж взима нежелателни размери и по-късно става една от важните теми при излагане на молбите и претенциите на манастирите пред османските султани. Подобна възможност обителите получават в рамките на мюсюлманския пакт *Зимма*, който се основава на близостта между християнството и исляма и гъвкавата политика на османските завоеватели.

Във връзка със стопанското развитие на монашеското дело се излага становището, че духовният стремеж на иноците в средновековна България не предразполага особено развитие на занаятчийско производство сред братството. Задоволяват се най-вече битови занаятчийски нужди с изключения в подвързването и изписването на книги и иконопиета.

Основният извод от прегледа на манастирите по българските земи е, че в средновековна България се установяват десетки манастири, наличие на скално монашество, идиоритмия и отшелничество. В периода от XI – XII в. по-уверено се представят единствено Бачковския манастир, струмишкия манастир *Св. Богородица*, основан от епископ Мануил, обителта, посветена на св. Георги край Скопие и обителите на тримата български отшелници от югозападните български земи. Обръща се внимание, че в последно време някои изследователи поставят появата на Рилската обител през XI в.

Много по-обилна и по-подробна е информацията за периода на XIII – XIV в. Погледът се спира и частично върху многото обители, чиято връзка със Средновековието е запазена само по предания. Приведените кратки фактологични данни за част от манастирите разкриват отношение на почит сред владетели, велможи и обикновено население към монашеството. Важен илюстративен елемент е и групирането на значителна част от обителите около столичните или прилежащите им райони – Северните, Североизточните или Югозападните български земи. Тази особеност се констатира като резултат от естественото гравитиране на монашеството край факторите, които го поддържат и разчитат на него за поддържане на собствения си авторитет – владетелите на православната българска царска монархия. В обобщение множеството обители и отношението към тях потвърждават констатациите за важното място на монашеския духовен подвиг в атмосферата на православните общности.

Трета глава, Прояви на монашеската духовна култура: литературата, богослужението (св. Литургия) и иконописата (с поглед към Средновековна България XI – XIV в.)(с. 239 - 339), разглежда три сфери от културно-историческото наследство на Православието, в които сърцевината на монашеската култура намира изява и се издирват проявленията им по българските земи в периода XI – XIV в. Главата е разделена на три части. Първата от тях, *Монашеската литература*, (с. 239 - 280), е разделена на три параграфа. В първия параграф, *Източноправославното отношение към душеполезните четива* (с. 239 - 253), се посочва, че въпросът за четене на духовна литература е повдигнат още от дълбока древност в Църквата. С него е свързана появата на огромно литературно богатство, посветено на духовния живот на православните християни. В Източното православие практически няма литература, която да не цели просвета на човека по пътищата на вярата, неговото облагородяване и уподобяване на Бога. Сред творбите с особено значение за изследваната тема са тези с практически напътствия. Този тип литература обаче светите наставници не поставят под еднакъв знаменател. Творбите се различават според своите предназначения, макар и универсални по своята тематика – спасението на душата, и са подходящи най-вече за отделни групи вярващи, според условията, в които последните се подвизават. През XIX в. един от големите православни подвижници - св. Игнатий Брянчанинов предава тази черта на православната литература така: „Всеки да си избере светоотеческо четиво, съответстващо на начина му на живот. Отшелникът да чете отците, писали за безмълвието; живеещият в общежитие монах - отците, писали наставления за

монашеското общежитие; живеещият в света християнин - светите отци, чиито творения съдържат поучения за християните въобще. Който и да си, в каквото и звание да си, черпи обилно наставление от светоотеческите писания! Непременно е нужно четене, съответстващо на начина на живот. Иначе ще се изпълняш с мисли, макар и святи, които обаче остават неизпълнени на дело и възбуждат безплодната дейност единствено на въображението и желанията. Делата на благочестие, които подобават на твоя начин на живот, ще се изплъзват от ръцете ти. И не стига дето ще станеш безплоден мечтател, но твоите мисли ще се намират в непрестанно противоречие с кръга ти от дейности и непременно ще поразят в сърцето ти смущение, а в поведението - неопределеност, - тягостни и вредни и за тебе, и за ближните ти. При неправилно четене на Священото Писание и на светите отци лесно може да се отклониш от спасителния път в непроходими дебри и дълбоки пропасти, което е и станало с мнозина. Амин. (Духовни съчинения, т. I, Аскетически опити).

Особено внимание се обръща на четенето на Св. Писание, което обаче, бидейки боговдъхновено, изисква праведност и боговдъхновеност за своето разбиране. Внимателното отношение, знамена, на което стават св. Отци и следващите примера им св. писатели, изграждат стройност и последователност в Христовото учение, както по въпроса за догматите, така и относно наставленията за духовен живот според особеностите на отделните вярващи. Като първи и най-важен принцип бива издигнато смиреномъдрието. Без смирение и търпение, първи пример, за който се сочи Сам Иисус Христос, не се счита за възможно нито правилното осмисляне на православните поучения, нито извървяване на стъпките в духовния живот.

Уважителното отношение към литературата като към необходимо средство за духовен напредък се открива повсеместно сред патеричните разкази и типичите на монашеските братства. Това отношение заляга в традицията на грамотност сред иночеството, която може да се проследи дори до първопроходници като св. Пахомий Велики и св. Василий Велики и превръща манастирите в един от изворите на обща грамотност. В средновековна България красноречиво свидетелство за причастността към посочените представи дават първичните приписки по запазените средновековни ръкописи. Посланията, оставени от авторите на ръкописите се синтезират до прослава на Бога и Неговите угодници като пример за християните, прослава на писаното слово като благодатен Божи дар и молитва към Бога, както и към светиите и читателите да се помаят за пишещия. Голяма част от приписките с подобно съдържание са писани или

може да предполага, че са писани от иноци. Всички такива приписки разкриват подчертано подвижнически светоглед.

Наред с това в параграфа *Православната книжнина в средновековна България (XI – XIV в.)* (с. 253 - 258) се установява широко разпространение по българските земи на основните монашески творби – *Пандекти* на монах Антиох, едноименната по-късна творба на Никон Черноризец, *Паренесис* на св. Ефрем Сирин, *Църковни слова* на авва Доротея и особено *Лествица* на св. Йоан Лествичник. Последното произведение е безспорно най-известната творба за практическо монашеско подвизаване от Средновековието до днес. Чрез подробен преглед на нейните предписания – в последния трети параграф на първа част от трета глава: *Пътят към светостта в православната литература – по примера на книга Лествица* (с. 258 – 281), се установяват принципните основи на монашеското житие и битие. В тази светлината монашеската духовна култура разкрива целия си блясък, но и изключителните усилия, които е необходимо да се положат. Основното средство за преодоляване на духовните спънки, които в подвига на напредналите монаси граничат с границите на човешките възможности, е упованието в Божията помощ. Самото състояние на обожение от съображение за смирение и бедност на езика светите писатели рядко описват подробно. Изключение от това правило не прави и св. Йоан Лествичник. Поради това се привличат редките и илюстративни описания на св. Симеон Нови Богослов (X – XI в.) и св. Серафим Саровски (XIX в.). Обемната беседа на св. Серафим с дворянина Н. А. Мотовилов е предадена в силно съкратен вид, но поради своята важност като рядко и подробно описание на монашеския стремеж е приложена в много по-голям откъс като Приложение №3 (с. 347 - 351) след основния текст на дисертацията. Сумирани творбите на св. Йоан Лествичник, св. Симеон Нови Богослов и беседата на св. Серафим, обективно представляват литературно описание на монашеския подвиг и неговата цел.

Втората част на трета глава, *Литургията* (с. 281 - 313), е разделена отново на три параграфа. Първият, *Източноправославното богослужение – поява и развитие до края на XIV в.* (с. 281 - 293), има въвеждащ характер. Илюстрират се корените на богослужението в светлината на Св. Предание и важната роля на монашеството в изготвянето на функциониращите богослужебни устави. В най - тясна връзка с тази част е Приложение №1 (с. 340 - 345), в което редките богослужебни термини са обяснени.

Приема се становището, че първоначално по българските земи се установява богослужение по Азматичния – Песенен - катедрален устав. Постепенното навлизане на манастирското богослужение, и първоначално по-конкретно на Студийския устав (отличаващо се с по-голяма продължителност и различна структура) и по-късно на Йерусалимския, се поставя от около средата на X в. Неговото пълно утвърждаване се свързва периода на византийската власт – XI – XII в.

Във втория параграф на трета глава, *Тълкувания на св. Литургия и възприемането им в средновековна България* (с. 293 - 300), сбито се представя ставащото по време на евхаристийните събрания в светлината на православното Св. Предание. Установява се, че православните християни вярват, че по време на св. Литургия реалността на Небесното царство се слива в тази на земята. Обективно в служение пред Бога застават едновременно ангели и човеци, и единствено дарените с благодатно съзерцание (следствие от подвига на борба със страстите) могат да видят и установят това. Пред съзерцателите се разкриват скритите значения на обредите, съседите и самия храм.

По естествен път, наред с богослужебните устави, от Византия биват възприети и описанията на светите Отци и писатели за ставащото по време на св. Литургия. Свидетелства за установяване на тези представи в българска са произведения като *Църковно сказание* на св. патриарх Герман и апокрифни произведения като *Слово на свети Григорий за литургията*, срещано и във вариант *Слово на свети Григорий за литургията по прощението на един сарацин*, *Слово на св. Ефрем как подобава да стоим със страх на литургия* с варианти *Слово на св. Василий Велики и отец Ефрем как подобава да стоим на светата литургия* и *Слово на св. Василий Велики и отец Ефрем за светата литургия как подобава да стоим със страх и трепет* и *Указание за всички църковни дарове от въпроси и от отговори*. Заклучава се, че представите за сливане на Небесната и Земната Църква в едно по време на литургийните събрания са проповядвани (част от посочените по-горе творби са проповеди), възприети и утвърдени от средновековните българи. Духовното преживяване на общото служение е в пряк досег с духовния стремеж на монашеството като единение с Бога или обожение.

В последния трети параграф, *Св. Литургия – място на отслужване, свещенослужители, последования и тълкувания* (с. 300 - 313), се разкрива трепетната обстановка по време на св. Литургия, като последованията се представят в светлината

на тяхното тълкуване от посочените по-горе творби. Излага се становището, че монахът се докосва до своя мечтан дом – Небесното царство и единението с Бога особено по време на литургийната кулминация – причестяването с кръвта и тялото Иисусови – претворените хляб и вино. Това превръща богослужението и тълкуванията му в лоното на Св. Предание в една от непосредствените илюстрации на монашеския духовен стремеж, доколкото по време на светото събрание инокът може сетивно, преживявайки - според отдадеността си на Бога - да се докосне до преследваното обожение.

В третата част на трета глава, *Иконата* (с. 314 - 339), се достига до изводите, че иконописата е сфера, в която стремежът на духовния монашески подвиг – светостта – намира свое визуално изображение посредством вдъхновени от Св. Предание способности на обратната перспектива, употреба на светлината и пр. Подобно на литургията, с цел да се илюстрира освещаването на иконописните изображения от Св. Предание се проследява кратко зараждането на иконата. Целта на този вид изкуство е изображение на преобразената чрез обожението действителност и подтикване към съзерцание. Това превръща иконата, както в изображение на монашеския идеал, така и в средство за постигането му. Въпреки различните художествени влияния, основната функция на иконата никога не бива загубена. От запазените писмени извори и особено от оцелелите образци на иконопис и стенни живописи се установява, че естетиката и богословието на иконата биват напълно възприети в средновековна България и служат, наред с литературата (описание) и св. Литургия (преживяване) за изобразяване на монашеския стремеж – съвършенството, светостта или обожението.

В завършек трябва да се посочи, че неразривната връзка на монашеството с Православието и разбирането на тази връзка способстват отношението на почит към монасите да се запази въпреки западането на монашеския морал. Тази почит преживява Средновековието и е устойчива проява на Православната вяра и до днес. В дисертацията се излага убеждението, че доказалата в борба с времето своята културна устойчивост монашеска култура има потенциал да предложи решения по редица съвременни кризисни въпроси. Визира се на първо място актуалната „криза на модерността“, която се отличава с обезценяване на установените общочовешки норми и идеали. В стремеж да се демонстрира забележителната приемственост в монашеските идеали от времената на Късната Античност, Средновековието и до съвремението се прилага Приложение №2 (с. 345 - 347). В него съвременни контури от монашеския подвиг са представени с позовавания на живота на светии от XIX и XX в.

В самия края на дисертацията е поместена Библиография - Извори и Изследвания (с. 351 - 394) и Списък на употребените съкращения (с. 394 - 395)

Заклучението (с. 338 - 340) обобщава посочените по-горе изводи и констатации:

Монашеството е органична част от Източното Православие. Монахът е християнинът, който е решил да посвети изцяло своя живот на Бога – да изпълни Господния призив към човека да бъде свършен в изпълнение на Божиите заповеди.

Монахът бележи своето духовно развитие посредством упорита вътрешна борба, по време на която твърдо, с Божия помощ, се противопоставя на греховните помисли, които се опитват да го склонят към грях - осъждане, блудство, гняв, злословене, малодушие, униние и др. В противовес монахът развива смирение, целомъдрие и чистота, кротост, мълчание или пазене на езика, твърдост, бодрост и др. Поради това обстоятелство, като изява на световното културно наследство монашеското битие трябва да се определи като тип духовна култура

В пропито от християнския светоглед общество, свършените християни (монасите) се сдобиват с авторитет, който ги превръща в духовни ръководители, борци против ереси, съветници, съхранители, които възпроизвеждат православното литературно богатство и др. Тези прояви на източноправославното монашество не са сърцевината на монашеската култура, а културен продукт, който е резултат от нея.

Византийците възприемат населението по покорените български земи като свой единовен народ. Авторитетът на Империята, общото съжителство и духовно упование способстват, въпреки политическите стълкновения, между православните народи, и по-конкретно в случая между българи и византийци, да се изгради неразрушима духовна връзка. Тя намира израз в постепенна унификация на богослужението, активни книжовни връзки и всеобща почит към православните светии. Мястото на монашеските обители в тази атмосфера е от огромно значение. Предпоставките за това развитие се крият в същността на православното монашество и възможността тази същност да бъде разбрана от населението. Монасите се възприемат като радатели на православното благочестие, хора, които спасяват едновременно себе си и се застъпват за всички. Почитта към подвига им се открива повсеместно в литературата на епохата на всички социални нива. Така се обясняват десетките и стотици обители по българските земи и концентрирането на част от тях около властовите центрове. Православният народ, независимо дали се касае за велможи или

обикновеното население, показва разбиране на духовната същност на монашеския подвиг именно като стремеж към святост (съвършенство).

В рамките на православната култура и Св. Предание монашеският стремеж - светостта (съвършенството) е достъпна за всички вярващи ежедневно чрез литературно описание, преживяване (по време на богослужение и особено св. Литургия) и изобразяване (в иконописта). И трите посочени духовно-художествени сфери са тясно преплетени със Св. Предание на Източното православие по подобие на самата монашеска култура и проникват дълбоко в българската действителност от разглеждания период.

Със своята забележителна културна устойчивост през вековете, явления като монашеската култура крият потенциал да предложат решения по належащи проблемни въпроси на съвремието. Културните феномени като източноправославното монашество е необходимо да получат своето детайлно културно-историческо и философско осмисляне.

Справка за приносите на дисертацията.

1. Дисертацията представлява първо по рода си обобщаващо интердисциплинарно историко-богословско изследване на монашеската култура.
2. Извършва се първо разграничение в културния продукт на монашеството на същностна – иманентна – сърцевина на монашеската култура от нейните прояви, породени поради благоприятни исторически обстоятелства.
3. Посочват и се анализират православната литература, иконопис и литургия като съответно като описание, изображение и изживяване на монашеския идеал – светостта/християнското съвършенство.
4. Обръща се подчертано внимание на вековната културна устойчивост на православното монашество в лоното на Православието и на механизма на тази устойчивост (Св. Предание) като явление, което има потенциал да предложи решения в условията на „глобална криза на съвремието” или за „криза на модерността”.

Публикации във връзка с дисертацията:

1. Монашеската харизма в средновековното българско общество (IX – XIV в.), В: Стандарти на всекидневието през Средновековието и Ново време, Сб. С материали от Първа и Втора кръгла маса (2009 и 2010), Велико Търново, 2012, с. 291 – 307.
2. Жертвеният подвиг на монасите в българската средновековна агиографска литература (предварителни наблюдения), В: Сб. Collegium Historicum, т. 2, С., 2012, с. 358 – 368.
3. Първичните приписки като градиво за душевността на средновековния български монах (X – XIV в.), В: Сб. XVIII Кюстендилски четения – 2011, Кюстендил – София, С., 2013, с. 57 – 68.
4. Занаятите като част от монашеската култура в средновековна България (IX – XIV в.), В: Сб. Музеят и градът (Сб. с доклади от Национална научна конференция, посветена на 50-годишнината на Музея на занаятите, с научен ръководител проф. д.изк. Лозанка Пейчева (Троян 18 – 19 октомври 2012 г.), Троян, 2013, с. 58 – 63.
5. Що е източноправославната монашеска култура и какви са нейните елементи, ч. 1, ч. 2, В: Сп. История, кн. 1, кн. 2, 2012 г.
6. Иконата като израз на монашеската култура (с поглед към средновековната лавра Св. архангел Михаил при с. Иваново), под печат към Сб. „Попово в миналото – 2012 г.” Под печат.
7. Аскетизъм и аскетично обаяние в средновековна България (във връзка с разпространението на богомилството), В: Сб. Докторантски и постдокторантски четения, 2011, С., 2013, с. 55 - 68.
8. Показалецът „Евангелия различни за всяка потреба” в българските ръкописни евангелия през XI – XVI в. като градиво за източноправославното монашеско битие – под печат, към Сб. Докторантски и постдокторантски четения, 2012 г. Под печат.
9. Насочеността на монашеския подвиг в светлината на пример от Народното житие на св. Йоан Рилски - към Сб. Трета национална конференция Пътуване към България по археология, история и културен туризъм, Шумен 17 – 19 май 2012 г. Под печат.

10. Източноправославната монашеска духовност и съвременния културологичен дискурс (с поглед към Средновековна България), под печат към *Studia balcanica* с докладите от конференция „Балканиге и светът: MODUS CONCURSIONIS” Кръгла маса, 12–13 декември, 2012 г. ИБЦТ – БАН. Под печат.